

Sławomira Królikowska-Tomaszewska

PRZYSŁOWIA, SENTENCJE I PODOBNE ZWIĄZKI FRAZEOLÓGICZNE
W UTWORACH JANA GAWIŃSKIEGO

Pierwsze utwory Jana z Wielomowic Gawińskiego (ok. 1624-1684) pojawiły się drukiem w roku 1650, a więc w momencie, kiedy to paremiografia polska poszczycić się mogła niejednym poważnym osiągnięciem. Salomon Rysiński ogłosił już swoich osiemnaście centurii polskich prowerbiów, jezuita Knapski wydał *Adagia polonica*. Poza tym powszechnie znana była twórczość dwóch naszych najwybitniejszych przedstawicieli renesansowej poezji - M. Reja i J. Kochanowskiego, których utwory stanowiły bogatą kopalnię polskich przysłów.

Innym źródłem przysłów były w ówczesnej dobie naturalne wpływy kościoła i szkoły, posługujących się językiem łacińskim. Wśród stanu duchownego powszechna była wtedy umiejętność operowania cytatami z *Biblii*, pism teologów i klasyków. Rozpowszechnianie przysłów drogą ustnego przekazu sprawiło zaś, iż te o literackiej genezie trafiały do bardzo szerokich rzesz odbiorców, niekoniecznie wykształconych.

Gawiński studiował retorykę w Akademii Krakowskiej, więc znajomość klasycznej łaciny, a co za tym idzie prawdopodobnie i przysłów zawartych w utworach łacińskich, nie była mu obca. Podobnie zresztą jak i twórczość Kochanowskiego, na której się wzorował i wielokrotnie do niej nawiązywał w różnych swych utworach.

Za najważniejsze jednakże, podstawowe źródło przysłów J. Krzyżanowski uważa "język codzienny wszystkich stanów i zawodów, szlachty, mieszczan, chłopów, z gwarami zawodowymi wojska, du-

chowieństwa, zaków, rzemieślników itp.¹. Były więc przysłowia używane na co dzień, stosowane w różnych sytuacjach życiowych przez wielu ludzi. Nie wszystkie miały jednakowy zasięg i tę samą trwałość, ale wiele z nich w nie zmienionej niemal formie powtarzają i współcześni Polacy.

Wszystkie te momenty niewątpliwie odegrały rolę w tym, co można by nazwać kształtowaniem się paremiograficznego zasobu Gawińskiego. Jego utwory, a ściślej mówiąc, zawarte w nich przysłowia, sentencje itp. świadczą o zbliżeniu języka poezji do języka codziennego, jakim posługiwano się w XVII wieku. Gawiński używał gotowych przysłów, a także sam tworzył nowe. Nie była to wprawdzie twórczość na miarę Kochanowskiego, ale zasług położonych przez niego na polu paremiografii nie trzeba pomijać milczeniem.

Sam termin *przysłowie* pojmowany jest tu dość szeroko, ponieważ kryje się za nim zarówno wyrażenie i zwrot przysłowiowy, jak i tzw. przysłowie właściwe, które pod względem gramatycznym jest zdaniem (niekiedy zespołem od dwu do czterech zdań) lub jego równoważnikiem. Przysłowie, będąc najczęściej tworem jednozdaniowym, stoi na pograniczu zjawisk językowych i literackich i stanowi przedmiot badań tych dwu nauk. Za najważniejsze jego cechy uznaje się alegoryczność, obrazowość, dydaktyzm, trwałość i powszechność. Niemalą rolę odgrywa też rytm, ułatwiający zapamiętanie przysłówia, a co za tym idzie - możliwość jego wielokrotnego powielania.

W badaniach filologicznych nie zawsze da się oddzielić przysłowie właściwe od zwrotu przysłowiowego. Szczególnie trudne jest to w tekstach wierszowanych, które pewną powszechnie znaną treść muszą zamknąć w określonych ramach. Z tych względów przysłowia ulegają czasami kondensacji i zostaje z nich tylko to, co najważniejsze, niekiedy zaś rozwinięty zwrot staje się podstawą przysłówia².

Świat przysłów wykazuje wielką różnorodność, ponieważ obejmu-

¹ Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich, red. J. K r z y ż a n o w s k i, t. 1, Warszawa 1969, s. XIX.

² Na problem ten zwróciła uwagę Z. S z m y d t o w a, *Przysłowia w utworach Kochanowskiego*, [w:] *Poeci i poetyka*, Warszawa 1964, s. 109.

je nie tylko "przysłowia i zwroty przysłowiowe, związane obecnością pierwiastka obrazowo-allegorycznego; obejmuje dalej maksymy, które pierwiastka tego wprawdzie nie mają, ale z przysłowiami spokrewnione są domieszką elementu dydaktycznego, i jedno, i drugie bowiem są zaleceniami pozytywnymi lub negatywnymi, wskazówkami lub przestrogami. Wszystkie te składniki świata przysłów mają wreszcie wspólną cechę językowo-społeczną, są tworamipowtarzalnymi i powszechnymi, żyjącymi dzięki przekazowi ustnemu, który upowszechnia je na czas krótszy lub dłuższy od lat kilku lub kilkunastu poczynając, po całe stulecia czy nawet tysiąclecia"³.

Z terminem *maksyma* w naturalny sposób łączy się *sentencja*, choćby z tego względu, że obydwa te twory mają najczęściej źródło literackie i uwarunkowaną tym formę, właściwą językowi pisanemu. Łączy je również bardziej abstrakcyjny sposób ujęcia treści, niż widać to w konkretnych i obrazowych przysłowiach. "Maksymy od sentencji różnią się głównie treścią: pierwsze zawierają zwykle pewne wskazówki moralno-obyczajowe, zalecają pewne postępowanie, drugie mają częściej charakter refleksji ogólnofilozoficznych"⁴.

Wszystkie omówione wyżej cechy przysłów i pokrewnych związków frazeologicznych można obserwować na fragmentach teksów Jana z Wielomowic. Poniżej przedstawiony jest więc ich rejestr, któremu, dla łatwiejszej orientacji, nadano przyjęty w paremiografii układ rzeczowy.

ALCYD: W swym rękopisie Gawiński przytoczył następujące przysłowie: *I sam dwóm zgoła Alcyd nie zdoła*. H-213v-22⁵. NKP⁶ od hasła *Alcyd* daje odsyłacz pod *Herkules* i tam na pierwszym miejscu cytuje wyjątek z utworu J. Kochanowskiego: *Dawna woła przypowieść: dwiema i sam Herkules nie zdoła* (1563). Łacińskie przysłowie o Her-

³ Słownik folkloru polskiego, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1965, s. 338.

⁴ H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1966, s. 154.

⁵ Rozwiązanie skrótów cytowanych utworów znajduje się na końcu pracy. Drugi element lokalizacji cytatu określa stronę lub kartę, trzeci - wers na stronie.

⁶ Nowa księga przysłów..., t. 1-3, Warszawa 1969-1972.

kulesia, spopularyzowane u nas przez szkołę⁷, powtarzane było przez wielu twórców (por. NKP). Imienia *Alcyd* zamiast *Herkules* użył np. W. Kochowski: *Dwie i Alcyd nie zdoła* (1696). Ciekawe jest, iż w tekście *Dworzanek* znajduje się podobna fraza, ale z imieniem bohatera trojańskiego: *I Nektor dwiemá jam niezdoła*. D-A4v-8. Brak zachowanego rękopisu tego zbioru utworów nie pozwala stwierdzić, czy ta zmiana nie jest przypadkiem wynikiem ingerencji drukarzy. Łac.: *Ne Hercules quidem adversus duos*.

I BIES: W jednej z sielanek Gawińskiego czytamy: *Niechayże bies biesa drze* [...] *rownego niech rowny poymnie*. S-C-25. W NKP znajdujemy tylko podobne: *bies do biesa lezie*, pochodzące z 1620 r. z tekstu Jagodyńskiego. CnAd⁸: *Bies pogáná. Nálazł swoy swego*.

II BIES: Tu wyraz hasłowy użyty jest w znaczeniu przenośnym 'żądza, huć': *Dwa rázy jsáleie Ten bies, ále naibárziesy kiedy iuż síwiele*. S-B3-8. Ta alegoryczność sprawia trudność przy odnalezieniu pierwowzoru. W NKP podobne w treści przysłowie pochodzi dopiero z 1886 r. (Niezabitowski): *Jak głowa siwieje, to dupa szaleje*. Z dużą dozą ostrożności można by tu podejrzewać Gawińskiego o autorstwo przysłowia.

BOGACZ: Biblijny cytat: *Łatwiej wielbłądowi przejść przez ucho igielne niż bogaczowi wejść do królestwa niebieskiego*, w NKP sygnowany datą 1551, u Gawińskiego znajdujemy w formie: *Nie wnidzie w rai prędy Bogacz, iak przendzie vcho igły garb Wielbłądzy*. H-176v-20.

BÓG: Znana i używana współcześnie sentencja: *Wszystko w ręku boga*, u Gawińskiego ma postać: *Ludzki wiek w garści u Bogá*. F-2-26. NKP najwcześniej notuje ją w 1696 r., u Potockiego, ale i u Knapkiego już jest: *Káżdemu koniec Bóg náznaczył i V Bogá to w ręku*.

CNOTA: Jan z Wielomowic o cnocie pisał: *Gładka twarz Nieprzyjaciela Cnocie*. H-219-23 i *Gładkość Cnocie bywa wadą*. D-H2v-28. W NKP znajdujemy podobne, bardziej ogólne: *Cnota ma zawsze nieprzyjaciół*, ale notowane dopiero w 1758 r. U CnAd jest: *Vroda rzadka, rzadko bez wady, rzadko cnotliwa*. NKP s.v. *Uroda* cytuje też za CnAd: *Uroda często abo wielom szkodliwa*.

⁷ Por. S z m y d t o w a, op. cit., s. 110.

⁸ G. C n a p i u s, *Thesauri polonolatinegraeci*, tomus tertius. Adagia Polonica, Cracoviae 1632.

CUDZE: 1. Znane i dziś przysłowie: *Cudze chwalicie, swego nie znacie* w NKP ma datę 1899. U Gawińskiego znajdujemy parafrazę tego przysłowia: *Ach cudze w cenie, /wemi gárdzilemy cnotami*. SN-B4v-19. Formalnie identyczne przysłowie NKP opatruje adresem: XIX w. Piwocki. Może więc i tu należałoby podejrzewać Gawińskiego o autorstwo przysłowia? 2. Znane już w XVI w. przysłowie: *Tego się nam chce, co na cudzym brzegu* (NKP 1595), bądź: *Co zakazanego znamy, k'temu się wszyscy mamy* (NKP, 1527 Murmellius), u Knapskiego ma postać: *Bárziefy te rzeczy /mákuią, ktorych bárziefy zakázuią*. Gawiński ma podobne pod względem treści: *Więc z cudzego milsza bywa /kráddiefz /pofpolicie, zniwa*. D-H3-5. Genezy tego przysłowia należy upatrywać w historii biblijnej o drzewie wiadomości dobrego i złego. 3. W cudzym /adku kwiateczki, piękne kwitną róże, W cudzey niwie /kłos pełny, y obfifzse zboże. S-B4v-21 - pisał Gawiński w swych *Sielankach*. NKP pod hasłem: *Cudze zawsze lepsze* na pierwszym miejscu przytacza cytata pochodzący z *Sielanek* Szymonowicza z 1614 r. Gawiński bardzo często swoje sielanki wzorował na tego typu utworach, których autorem był właśnie Szymonowicz. Jest więc prawdopodobne, iż stamtąd zaczerpnął pomysł sparafrazowania przysłowia, choć nie wyklucza to istnienia i innej możliwości, a mianowicie: przeróbki przysłowia powszechnie znanego. U Knapskiego w *Adagiach* czytamy bowiem: *Cudze rzeczy lépfze się zdádzą*. NKP po cytacie Szymonowicza wymienia jeszcze wiele innych nawiązujących treściowo do niego. Przytacza też powyższe dwa wersy z *Sielanek* Gawińskiego, a także z jego rękopisu w formie bliższej pierwowzorowi: *Cudze lepsze zawsze bywa*. H-170-27.

DROGA: Łacińską maksymę: *Propter semitam viam ne deseras*, spopularyzowaną u nas przez opowiadanie z *Gesta Romanorum*, NKP cytuje jako: *Dla ścieżki (drogi) gościńca nie opuszczaj*. 1543 Hist. rzym. W CnAd ma ona postać: *Dla ściefzki gościńca się nie pufzczaj*. Gawiński, wyraźnie nawiązując do źródła, napisał: *Pomniż na przypowieść onę; Kto na drodze bitey myli, Na ściefzkę się dármo śili*. D-L3v-6.

DWÓR: *Bo iako mówią zle temu przy Dworze Komu czczo w głowie, ani woł nan orze*. H-229-26 - czytamy w rękopisie Gawińskiego. Powołuje się on tu wyraźnie na jakieś przysłowie dawne lub ogólnie znane. NKP cytuje za Adalbergiem z 1894 r.: *Ciężko temu przy dworze, Komu doma wilk orze* bez podania dokładniejszego starszego źródła, a że

przysłowie to było znane w XVII w., świadczą o tym *Adagia* Knap-
skiego: *Błogo temu przy dworze, komu pług domá orszé*. Fraza ta obra-
zowała stosunki panujące w Polsce XVI-wiecznej, kiedy to urzędy
dworskie i senatorskie nie były opłacane trybem pensji i wynag-
dzały od osób piastujących je posiadania własnego majątku. Stąd
też pochodzi przysłowie: *Tytuł wielki, dochód mały* autorstwa J.
Kochanowskiego⁹.

DZIEWICA: Przysłowie użyte przez Gawińskiego w *Helikonie*:
Kto Dziewice chce widzieć? niech do Kolna idzie. H-219-5 ma niewąt-
pliwie swe źródło we fraszce Kochanowskiego, *O rozwodzie* (1584).
NKP cytuje tegoż autora na pierwszym miejscu. Jak podaje J.
Krzyżanowski "źródła fraszki Kochanowskiego nie znamy, była nim
zapewne jakaś facecja humanistyczna, pochodzenia może niemiec-
kiego, i w Polsce lokalizować jej niepodobna"¹⁰. Chodzi tu bo-
wiem o Kolonję, nie zaś o Kolno w Białostockiem.

FORTUNA: *Ják fortuna minie i Prziadziel y sługá każdy w stronę
kinie*. S-A4-1. Twórcą tego przysłowia jest niewątpliwie sam Ga-
wiński, ponieważ NKP cytuje tylko jego.

GĘSTWA zob. WIELE.

GÓRA: 1. *Góra mysz porodziła* - to fragment z listu Horacego do
Pizonów, *O sztuce poetyckiej*; cytowany jest przez NKP z tego źró-
dła (1558), a u Gawińskiego ma postać: *Czekasz, padasz, á zda mi
się. Z gor brzemiennych mysz zrodzi się*. F-Y-23. Jak podaje staro-
żytny objaśniacz tekstów Horacego, genezy tego przysłowia należy
upatrywać w greckiej paremiografii¹¹. Łac.: *Parturiunt montes,
nascetur ridiculus mus*. Na przykładzie tym widać, jak cytat oderwa-
ny od źródła staje się przysłowiem. 2. Łacińska sentencja: *Quanto
altius ascendit homo, lapsus tanto altius cadet* u Słoty (ok. 1400 r.)
ma postać: *Chce się sam posadzić wyżej, Potem siędzie wielmi niżej*.
NKP cytuje też frazę podobną pod względem treści: *Eardziej się
zawsze stłucze im kto wyżej wspina*. 1696 Potocki. Gawiński zaś zro-
bił następującą aluzję: *W górę godziłsi Pádniesz nisko*. F-Y-25.

GROCH: *Miotać grochem o ścianę* to przysłowiowy zwrot na okreś-
lenie braku efektów wykonywanej czynności. Znany był on już w

⁹ J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć cen-
turuj przysłów polskich i diabelski tuzin*, t. 3, Warszawa 1975, s. 224-225.

¹⁰ *Ibid.*, t. 2, s. 25.

¹¹ Por. T. Sinko, *Klasyczne przysłowia w polszczyźnie*, Lwów-War-
szawa 1939, s. 76.

XVI w. NKP przytacza za Brücknerem¹² cytat z diariuszy sejmowych z 1548 r. U Knapskiego odnajdujemy go wraz z wyjaśnieniem. Znaczenia: *Iakby groch na ścianę miotał. Na wiátr. Mow ty ścięnie.* Gawński użył tego zwrotu w następującym kontekście: *Dármo groch na ścianę mieczesz, Kochasz, ledwie się nie wáćieczesz.* F-Q2v-10.

GRUSZKA: Zwrot przysłowiowy: *Nie zasypiać gruszek w popiele* w znaczeniu 'być czujnym, uważnym' w obrazowy sposób nawiązuje do konkretnej sytuacji życiowej - suszenia gruszek w piecu, kiedy to brak baczenia mógł spowodować zwęglenie się owoców. Przysłowia tego używał już Rej w *Krótkiej rozprawie*¹³ (1543). U Gawńskiego: *Nie zafpi gruszki w popiele.* F-Q2-17. CnAd: *Nie zabaczy gruszki w popiele.*

JĘZYK: Znanego do dziś przysłowiowego zwrotu: *Wziąć kogo na języki 'obmówić'* używał już Kochanowski, o czym świadczy cytat w NKP: *Prawie wszystkim na końcu języka siedzimy* (1578). U Gawńskiego brzmi on następująco: *Iuż w końcu języka wszystkim, Ześ u Dam nátrętem brzytkim.* F-Aav-16.

KARMIA: Albo y ty nie iejsteś tego też stworzenia? [...] Człłekem prawdá, v ciebie lecz tłuſtſza náture. A iak mowiá bez karmie ſwey ziębnieie ſkora. S-B2-18. Przytoczony wyżej fragment sielanki Gawńskiego wyraźnie nawiązuje do jakiegoś znanego, używanego przysłowia, którego jednak NKP nie notuje s.v. *Karmia, Pokarm, Skóra, Narznać, ziębnać.* W związku z tym nie udało mi się ustalić źródła tego przysłowia.

KOŃ: W XVII w. prawdopodobnie powszechnie znane było przysłowie o cudzym koniu, które u Gawńskiego ma postać: *Z cudzego vstáp w posrod morza konia.* H-175v-21. NKP w grupie b cytuje na pierwszym miejscu Potockiego (1696): *Z cudzego konia śród morza zsiadaj.* Grupę a rozpoczyna cytat ze zbioru Rysińskiego (1618): *Z cudzego konia i śród błota zsiadaj.* NKP od hasła *Koń* daje też odsyłacz: por. *Nóž₂₉ (Z cudzego woza ziaż, choć wśród morza. 1621 Smotrycki).*

KOT: 1. Zwrot: *ciągnąć kota* oznaczał tyle, co 'ośmieszyć

¹² A. B r ü c k n e r, *Przysłowia. Kartki z dziejów literatury i kultury polskiej*, [w:] *Ateneum*, t. 3, Warszawa 1895, s. 279.

¹³ Por. J. K r z y ż a n o w s k i, *Z problemów Rejowskich. IV. Wymowa artystyczna Krótkiej rozprawy*, [w:] *W wieku Reja i Stańczyka*, Warszawa 1958 s. 283.

się, zbłaźnić, dać się nabrać'. CnAd opatrzył go uwagą: "Jest to osobliwe powiedzenie o człowieku, któremu się zdaje, że robi coś poważnego i znakomitego, a tymczasem inni bawią się nim i drwią z niego"¹⁴. Zwrot ten występuje często u Reja, którego NKP cytuje na pierwszym miejscu. Używali go też Kochanowski, Szymonowicz, Potocki. U Gawińskiego czytamy: *Day pokoy zámysłom swoim [...] Bo cię to nigdy nie potká, y dármobysá ciągnął kotká. F-Cc2v-29; Nie ty dla mnie, ia záuwsze gdym żył gwoli tobie, Kota dość náciągnąwszy, poczne tefz żyć sobie. D-E3v-19. Jak podaje Brückner¹⁵ sama zabawa¹⁶ z przeciąganiem kota przez błoto, jak i jej nazwa, przyszły do nas z Niemiec. 2. Kochasz, kotkić w głowie broić, Tráćisz; a o cię nie stoią. F-Aav-14 - pisał Gawiński w *Fortunie* używając przysłowiowego zwrotu: mieć kotki w głowie 'być pomyłonym, zwariowanym'. Zwrotu tego używał już Rej. NKP cytuje jego *Krótką rozprawę* (1543).*

KRADZIONE; Łacińską sentencję: *Aquae furtivae dulciores*, zapisaną po raz pierwszy, jak podaje NKP w *Adagiach* Knapiusza (1632) jako: *Kradzione rzeczy smaczniejsze*, wykorzystał Gawiński w swoich *Sielankach*: *V mnie pole płone, Mufze w cudze; Wszak mówią śmáczniejszye kradzione. S-B4v-24. Powszechność owego związku frazeologicznego w XVII w. podkreślono sformułowaniem: wszak mówią.*

KROPLA; Biblijnego pochodzenia jest następująca fraza użyta przez Gawińskiego w *Dworzankach*: *I kropla dżdżysta opokę zdiurawi. D-C2-20. W NKP najwcześniejszy cytat pochodzi z XVI w.: Kropla częsta kamień zdiurawi. 1566 Górnicki. Knapiusz nadał tej sentencji formę rymowaną: Często kąpiąc miękka wodá, natwárdzzy kamień wygłoda. Biblia: Wody wydrążają kamienie Job. XIV, 19¹⁷.*

KSIĄDZ: ..Kto ma prawią w rodzie Xiędza Temu niedokuczy nędza. H-219-25 - zacytował w swym rękopisie Gawiński prawdopodobnie znane powszechnie w XVII w. przysłowie. W NKP najwcześniejszy zapis jest powyższym cytatem z *Helikonu*. J. Krzyżanowski wśród pięciu-

¹⁴ Cyt. za Krzyżanowskim, *Mądrej głowie...*, t. 2, s. 34.

¹⁵ Brückner, op. cit., s. 571.

¹⁶ Dokładnie zabawę tę opisał Krzyżanowski, *Mądrej głowie...*, t. 1, s. 40-42, t. 2, s. 34-36, podając cytaty z literatury.

¹⁷ Skróty lokalizujące cytaty biblijne (czasami także pochodzące z innych dzieł) przytoczono za NKP.

set innych przysłów¹⁸ wyjaśnił i znaczenie tegoż, opisując funkcjonowanie systemu protegowania krewnych, zwanego nepotyzmem, a praktykowanego przez dostojników kościelnych.

KUCHARKA: Z rękopisu Jana z Wielomowic pochodzi także przysłowie *Gdzie kucharka pilnuje duchownego progu Łacna bywa niepamięć y Zapor o Bogu*. H-231v-19, którego najbliższy treściowo odpowiednik NKP notuje s.v. *Książdz z ok. 1570 r.: Juz tam bywa wielka nędza, Gdzie kucharka rządzi księdza*.

LEW: Parafrazą łacińskiego *Barbam veilere mortuo leoni i Mortuo leoni, etiam lepores insultant* jest znane w XVII w. przysłowie, cytowane przez NKP z tekstu Potockiego (1670): *Każdy ze lwa zdechłego może nakuć sierści*. U Gawińskiego przysłowie to ma postać: *Nad Lwem niezłym, y Zając przewodzi*. H-230v-32. NKP cytuje podobne dopiero z XVIII w.: *Zdechłego lwa i zające się nie boją*. 1702 Gamius.

ŁYKO: *Na łycku zdrowie, żywot w znaczeniu 'w niebezpieczeństwie, ledwie się trzyma'* NKP cytuje z 1545 r. (Terencjusz). Gawiński użył tego eliptycznego przysłowiowego zwrotu w *Fortunie: Strzeż się konia, widzę skrycie, Przezeń twe na łycku życie*. F-R-13.

MAK: Zwrot: *Siać mak 'być cicho'* znany był już w XVI w. NKP przytacza za Brücknerem¹⁹ cytat z korespondencji ks. Baranowskiego (1580). Jan Gawiński napisał w swym rękopisie: *Prynukać jest, abysmy wofolemi byli a mak siewiem*. H-218-27.

MIŁOŚĆ: Przysłowie Gawińskiego: *Wszelkim chorobom lekarstwo się zdarza, Jedyna miłość niechce mieć lekarza*. D-F3-4 można by porównywać z nieco podobnym treściowo, przytoczonym przez NKP z tekstu Chrościńskiego (1695): *Ach, jak ciężkie miłości sadzele, nie może żadne zleczyć ziele*. Do wyżej zacytowanych pasują dwa Kanpiuszowe przysłowia o chorobie w ogóle: *Każda choroba, nędza, ma swoje lekarstwo; Komu miła swa choroba, temu nie wołaj Doktora*.

MOST: Rodzimy zwrot: *kłaść mostem 'korzyć się'* używany był już przez Kochanowskiego, o czym wspomina w swej rozprawie Z. Szmydtowa²⁰. NKP również cytuje tego autora na pierwszym miejscu. Gawiński użył powyższego zwrotu w jednej ze swych *Pieśni: Panie Wszchemocny [...] Serce mostem pokładam Tobie serce ukorzone*. H-24-6.

¹⁸ Krzyżanowski, *Mądrej głowie...*, t. 2, s. 70-71.

¹⁹ Brückner, op. cit., s. 536.

²⁰ Ibid., s. 137.

MOTYKA: *Porwać się z motyką na słońce* - to przysłowiowy zwrot, który do dziś bywa często używany. Jak podaje NKP i Krzyżanowski²¹, użył go Rej w *Krótkiej rozprawie*. Brückner²² cytuje go z XVI-wiecznej korespondencji. Ma go też Knapski w formie: *nie mieć się z motyką na słońce*. Gawiński używając tego przysłowiowego zwrotu, zaznaczył w nawiasie jego powszechną znajomość: *Porwałem się (iak mówią) z motyką na słońce*. H-175v-28.

MÓL: Znane Rejowi i użyte przez niego w *Krótkiej rozprawie* (1543) przysłowie: *Każdy ma swego mola, co go gryzie*, NKP cytuje na pierwszym miejscu. Knapski również włączył do swego zbioru to przysłowie. W tekście Gawińskiego uległo ono kondensacji tak, że ma formę zwrotu: *Kto w sercu ma troski, y mola skrytego [...]*. H-170v-20.

MŚCIĆ SIĘ: Prawdopodobnie sam Gawiński jest autorem rymowanego przysłowia: *Tak bywa, gdy nie może kto spojebem innym mścić się nad większym krzywdy; Mści się nad niewinnym*. SN-B4v-3. Przypuszczenie takie spowodowane jest faktem, że NKP cytuje tekst Jana z Wielomowic jako najwcześniejszy. Następny cytat pochodzi dopiero z 1806 r.

NIESZCZĘŚCIE: Przysłowie: *Nieszczęście nie po górach, lecz po ludziach chodzi*. D-K3-15, zacytowane przez Gawińskiego w *Dworzankach*, znane było już w XVI w. W NKP najwcześniejszy przykład pochodzi z 1522 r. z tekstu Biernata z Lublina.

NOGA: 1. Znaną frazę: *Noga mu się powinęła* NKP cytuje już z Rejowego *Zwierciadła* (1568) w postaci: *Czasem i na piasku pośliznie się noga*. Gawiński napisał w *Fortunie*: *Szanuj fwey Oyczyzny pewny Bo iak nogać się powinie Tąd da rátunk*. F-Cc2v-20. 2. Używany do dziś zwrot: *być jedną nogą w grobie* znany był już w XVII w., o czym świadczy cytat w NKP pochodzący z 1605 r. (Wargocki). U Gawińskiego występuje on w następującym kontekście: [...] *kiedy ta, co nogą w grobie iedną, lubieżną przeciw poszła drogą*. S-B2v-12.

NOS: Łacińską genezę ma przysłowiowy zwrot: *wodzić (kogo) za nos* 'powodować kims, robić z nim, co się podoba'. NKP cytuje go z tekstu Terencjusza z 1549 r. U Gawińskiego: *Dafzli się mi za nos wodzić*. F-Tv-27. Łac.: *Nasibus trahere*.

²¹ Krzyżanowski, *Z problemów Rejowskich...*, s. 282.

²² *Ibid.*, s. 301, 535.

OBIETNICA: *Pan ci wdzięcznie łekce ufzy, [...] A ty wiedz tę tajemnicę. Nikt nie tyle z obietnice.* F-P-25 - napisał Gawiński w *Fortunie*. W NKP przysłowie to poświadczane jest licznymi przykładami umieszczonymi w kilku grupach. Grupę a rozpoczyna: *obietnica nie nakarmi*. 1580 B. Budny. W grupie b na pierwszym miejscu umieszczono powyższy fragment tekstu Gawińskiego.

OKO: 1. Łacińską sentencję: *Quod a multis petitur, difficulter custoditur* NKP umieszcza s.v. *Pilnować*, cytując zbiór A. Fredry z 1658 r.: *trudno tego upilnować, na co wszyscy czuwają*. U Gawińskiego odnajdujemy aluzję do znanej w tym okresie frazy: *Sto ok w co strzeże Rzadko tam jest bez kradzieże*. D-H2v-23. 2. Zwrot: *przenosić kogo okiem* w znaczeniu 'gardzić kim, zadzierać nosa' znany był już w XVII w., o czym świadczy tekst Gawińskiego: *Nie podydziesz ty za mąj wskokiem, Bo przenosisz wŹytych okiem*. F-Aa-9. W NKP: *oczami drugich przenosi*. 1622 Mar.

ORZEŁ: *Zdechnęmu Orłu y Kobuz zaszkodzi*. H-230v-33 - to przysłowie Gawińskiego NKP cytuje na pierwszym miejscu w podpunkcie b, ilustrującym wyraz hasłowy. Podpunkt a rozpoczyna tekst J. Jurkowskiego z 1607 r.: *Orła zmorzonego lęda sowa gniece*. Ogólna treść przysłowia była więc w XVII w. znana. Być może Gawiński zapożyczył nowy wariant paremiograficzny.

OSZCZĘDNOŚĆ: *Oszczędność wielki dochód* - NKP cytuje to przysłowie z *Adagiów* Knapusza i III tomu *Słownika* Lindego. U Gawińskiego: *Szczędność daie wielkie grosze*. F-Y-13.

PAN: *Każdy jest Panem w Źwoiei ośiādności*. D-H-24 - czytamy w *Dworzankach* Gawińskiego. Genezy tego cytatu należy chyba upatrywać w *Dworzanie* Górnickiego (1566), którego tekst NKP cytuje na pierwszym miejscu: *Każdy jest panem w swojej posiadłości*.

PĄCZEK: Alegoryczne porównanie: *jak pączek w maśle występuje* już w *Wizerunku* Reja (1558). Gawiński powtórzył je w *Fortunie*: *Będziesz tam, iāk w maśle pączek*. F-0-9.

PIEŃ: Inne porównanie: *jak pień na ptaki ochoczy (rączy i in.)* cytuje NKP za Mączyńskim (1564) w znaczeniu 'niezdara, flegmatyk'. Gawiński wykorzystał w *Fortunie* znajomość tego związku frazeologicznego pisząc: *Młodzian cię ochybi taki, Boś rącza iāk pień na ptaki*. F-2v-9.

PIES: Przysłowie: *Najgorszy to pies, co milczkiem gryzie* występuje już w *Wizerunku* Reja (1558). Zna je także Mączyński, Knap-

ski i Gawiński, o czym świadczą cytaty w NKP. Jan z Wielomowic umieścił to przysłowie w tekście *Dworzanek: Z wierzchuś dobry, lecz w sercu ku mnie iesteś lichy Niedziwiu!; tak y Pies bärziew kęsa ci-chy*. D-02-2.

PIĘDŹ: Wyrażenie: *ani na piędź notuje* NKP z tekstu Zbylitowskiego, pochodzącego z 1600 r. Gawiński, to znane sobie wyrażenie, włączył w tekst jednego z utworów zamieszczonych w rękopisie: [...] *ten iest prawym sądzią Przy niem swojego nieustępui piędzią*. H-75-2.

PIĘTA: Zwrot: *wiercić pięty* znaczył tyle, co 'nic nie robić, spędzając czas w przedpokoju na dworze'. NKP cytuje go za *Słownikiem* Lindego (1806). U Gawińskiego: *Dworską łepcąc polewkę, wiercąc długo pięty Stary służa poległem*. H-178-29. Inny fragment utworu tegoż poety zda się wskazywać na odmienne znaczenie: *Odmień pomysł swoy zawzięty, Temu Pánu nie wierć pięty, Nádziela cię karmi, á ty Miásto zysku doydźiesz stráty*. F-N2v-2. Tu zwrot: *wiercić pięty (komu)* znaczy chyba 'nachodzić kogo natarczywie prosząc o co, podobnie jak: *wiercić dziurę w brzuchu (komu)*. Znaczenia takiego NKP nie notuje.

PIJANSTWO: *Tak pijánstwo sprawuie, ná wierzch tajemnice Powierzone wyiawia z serdeczney skárbnice*. D-G3-9 - pisał Gawiński w *Dworzankach*. NKP na pierwszym miejscu podaje cytat pochodzący również z XVII w.: *pijanstwo tajemnice odkrywa i wymurza*. 1620 Birkowski i Knapskiego (CnAd) spotykamy podobnie: *Pijány nic nie zatai. Kiedy się piwo (wino) wzburzy, wszystko ná wierzch wynurzy*. Przysłowie to jest pochodzenia biblijnego: *Nie masz żadnej tajemnicy, gdzie panuje opilstwo*. Przyp. XXXI, 4.

PŁACIĆ: Jan Gawiński jest być może autorem następującego przysłowia: *Iáko kto z kim, wzajem mu ták będzie plácono*. SN-B2v-5. Przypuszczenie takie usprawiedliwione jest faktem uznania powyższego cytatu przez redakcję NKP za najwcześniejszy.

POŻYCZKA: *Pojczanej rzeczy się zaroz cosi stanie - mówi przysłowie cieszyńskie, cytowane przez NKP ze zbioru pochodzącego z 1954 r. W Helikonie Gawińskiego znajduje się podobne pod względem treści stwierdzenie: O durniu wielki [...] Zaś niewiesz iak się pożyczki nadaią Biorą ie cało cało nieoddaią!* H-213-12. O pożyczaniu i pożyczkach jest wiele przysłów, ale żadne z nich nie jest tak bliskie temu, co napisał Gawiński, jak wymienione na wstępie

przysłowie cieszyńskie. Być może mamy tu do czynienia z faktem narodzin nowego przysłowia, bo, jak pisze T. Sinko²³, "każde przysłowie zostało stworzone przez jakąś jednostkę, wyrażającą pogląd popularny w danej społeczności, stawało się jej własnością i rozchodziło nieraz także wśród innych grup społecznych, przy czym, mimo poszanowania dla tradycji, ulegało pewnym wariacjom, wydawało rozmaite odmianki".

PRACA: 1. Przysłowie: *Za pracę wszelka szczęśliwość pochodzi* w NKP ma lokalizację: 1903 Goldstein. W identycznej postaci występuje ono również w rękopisie Gawińskiego (H-6v-7). Może więc Jan z Wielomowic był jego twórcą? 2. *Praca na wszystek czas, y wiek późniejszy Skarb naipewniejszy*. H-6v-9 - pisał Gawiński w Helikonie. NKP notuje podobne w treści: *Praca bogactwa czyni* u Biernata z Lublina (1522).

PROROK: *Nie jest prorok bez czi, jedno w ojczyźnie swojej, a w domu swoim* - powiada Biblia (Mateusz XIII, 57). Inne ewangelie także nawiązują do tego tematu: *Zaprawdę wam powiadam, iż żaden prorok nie jest przyjemny w ojczyźnie swojej* (Łukasz IV, 24); *prorok w ojczyźnie swej czi nie ma* (Jan IV, 44). Te biblijne cytaty stanowiły podstawę znanego u nas i dziś przysłowia: *Nikt nie jest prorokiem we własnym kraju*, które w formie: *Żaden prorok nie jest przyjemny w ojczyźnie swojej* cytuje NKP z tekstu Modrzewskiego (1577). Gawiński sparafrazował je następująco: *Żaden w swej Ojczyźnie nie wziętszy By dobrze y Cnotą był y ozdoba więtszy*. H-195-32. Przysłowie to stosowane było zawsze w stosunku do śmiałych nowatorów potępianych przez niechętnie otoczenie. O swoistej karierze literackiej, jaką zrobił ten biblijny cytat, pisze J. Krzyżanowski w swym zbiorze esejów o polskich przysłowia²⁴.

RODZIĆ SIĘ: łacińskiej sentencji: *Quae nata sunt, ea omnia denasci* w polskiej wersji używał już J. Kochanowski w 1564 r.: *Co żyje, umrzeć musi*. Również z XVI w. pochodzi nieco odmienna formalnie fraza: *Co się rodzi, to i schodzić musi*. 1587 Warszewicki. W sto lat później Gawiński parafrazował w swych utworach tę sentencję pisząc: *Lepiej się urodzić Albo się vrodziwszy, co wskok z swiata schodzić*. H-180v-29 (przypomina to bardzo współczesne przy-

²³ Ibid., s. 7.

²⁴ Krzyżanowski, *Mądrej głowie...*, t. 3; s. 20.

słowie cieszyńskie, cytowane w NKP: *Lepiej umrzeć jako nie żyć.* (1956); *Kto się na świat rodzi Ten nazapad godzi.* T-B2v-29.

ROGI: Przysłowiowy zwrot mówiący o przyprowadzaniu mężowi rogów znany był już Rejowi, który w *Zwierzyńcu* (1562) pisał: *Też nas tymi rogami ty panie siodłają.* Ten symbol zdrady małżeńskiej Gawiński opisał w *Dworzankach*: [...] *przeciw gdy wierze Łoża Małżeń- skiego Wykroczyła, do głowy Męża niewinnego Przyprowadiając rog [...].* D-M3v-22; *Rogi, jaką ktorećby naturą stworzyła zniszłyby; niesnieślesz ktoreć żonę przyprowadzić,* D-G3-4.

RUTA: Alegoryczny zwrot: *siadć rutkę do dziś* znaczy 'starzeć się w panieństwie czekając na męża'. Gawiński używał go w swoich tekstach, o czym świadczą poniższe fragmenty: *A ty Hanno takim sługą Niegardź, nie siad rutki długo.* D-P4v-1; *Lecz sła wieść dół po- butkę, że musisz, siadć długo rutkę.* F-Pv-16. Zwrot ten był znany już co najmniej od początku XVII w. Pierwszy cytat w NKP pochodzi bowiem z ok. 1600 r. powtórzony za Brücknerem²⁵ z listu Andrzeja Sapiehy.

RZADKI: *Rzecz rzadka, miłsza bywa.* D-G3-17 - zacytował Gawiński w *Dworzankach* znane w XVII w. przysłowie. Spotykamy je też u Knapskiego w formie: *Rzadkie rzeczy droższe, smaczniejszy etc.* (CnAd) i w *Argenidzie* Poteckiego (1674), które to źródło NKP cytuje na pierwszym miejscu.

RZYM: *Kto świętych niewidział, niech do Rzymu zaidzie.* H-219-3 - napisał Gawiński w *Helikonie*. Być może, to on właśnie jest twórcą tego przysłowia, ponieważ autorzy NKP uznali jego tekst za najwcześniejszy spośród tych, w których ono wystąpiło. Następne pochodzą z 1852 r. (Lipiński) i z 1894 r. (Adalberg).

SIAC: *Kto rano wstaie, kto rano sieie Ten dobrej powien jest iuż nadzieie.* H-39v-24 - napisał Gawiński w swym rękopisie, parafrazu- jąc zapewne znany sobie tekst Kochanowskiego, który w NKP cy- towany jest na pierwszym miejscu: *W nadzieję ludzie orzą i w nadzie- je sieją* (1584). Inne, podobne przysłowie, umieszczone w NKP, pochodzi z *Kalendarza ewangelickiego* z 1877 r.: *Kto swe pole w czas zasiewa, ten i dobre żniwa miewa.* Przykłady te doskonale obrazują zmianę formy na przestrzeni wieków, przy zachowaniu myśli głów- nej.

²⁵ Ibid., s. 306.

SIANO: Przysłowiowy zwrot: *Wykręcić się sianem*, tzn. 'figlami, sprytem wydostać się z przykrej sytuacji życiowej' zapoczątkowała jedna z anegdot w Rejowych *Figlikach* (1562) o wesołym towarzyszu, którego brak pieniędzy zmusił do pomysłowości. Historia ta została powtórzona i w *Facetkach polskich* z roku 1624. Zwrot ten, do dziś dnia bardzo żywy, spotykamy u Rysińskiego i Knapskiego. U Gawińskiego: *Lepiej się sianem wykręcić, niżlibyś się źle miał święcić Nie do kielichá pros Páná [...]*. F-Tv-2. Przysłowiu temu J. Krzyżanowski poświęcił jeden ze swoich esejów²⁶. Pisał o nim też J. Bystron omawiając literackie źródła przysłów²⁷.

SIDŁA: Przysłowie: *Kto komu sidła stawia, sam w te wpada żyka*. H-214-27 - zanotował Gawiński w swym rękopisie. Jest to dowolna trawestacja znanego pewnie w owym czasie rymowanego przysłowia: *Kto na kogo sidła zakłada, sam czasem w nie prędzej wpada*, którego najwcześniejszy zapis w NKP pochodzi z ok. 1570 r. (Fac.).

SIERP: Autorem przysłowia: *Trafił sierp na swoje żniwo* jest niewątpliwie sam Gawiński. NKP cytuje wyłącznie jego. CnAd ma tylko pokrewne semantycznie: *Nalazł swój swego*. Wart odnotowania jest kontekst, w jakim to przysłowie występuje: *Trafił bies na Pogana, Sierp na swoje żniwo Napadło, na swój Krzemyk, iak mowio, ogniwo*. H-170-28. Mamy tu do czynienia jakby z kilkoma odmianami tej samej myśli głównej, utrzymanej do dziś w przysłowiu: *Trafił swój na swego*.

SKÓRA: Przysłowie: *Nie spisałby tego na wołowej skórze* występuje już w *Dworzaninie* Górnickiego (1566). Gawiński zaś powiada o dwóch pasterzach, bohaterach jednej ze swych sielanek: [...] *na skurze wołowyi Niespisałby ich gadek*. H-170-30.

SŁOWO: O jedwabnych słówkach, tzn. 'obłudnych, przymilnych' pisał już Biernat z Lublina w 1522 r. CnAd notuje z wyjaśnieniem: *Mowa przyiemna, wspaniała*. U Gawińskiego: *Ná słowka się iedwabne zdobywáá*. S-B4-8; *W swym miłym niekládź nádzieie [...]* *Coć iedwabne práwi słowka*. F-S-8.

SMUTEK: Przysłowie: *Po weselu bywa smutek* NKP cytuje z tekstu Biernata z Lublina (1522). W XVI w. znane było też i przysłowie odwrotne: *Po smutku radość następuje*, którego użył już np. Rej w

²⁶ Krzyżanowski, *Mądrej głowie...*, t. 3, s. 205-207.

²⁷ *Przysłowia polskie*, Kraków 1933, s. 221.

Postylli (1557). Gawiński, treść pierwszego z nich wykorzystał w swych utworach kilkakrotnie: *Za weselem smutek chodzi Ta jest wieczna vstawa*. H-37v-16; *Iść za Mąż, myśl táć się słodzi, Ach z weselem smutek chodzi*. F-Y2v-19; *Za niewidzisz, że w tym młynku smutek z weselem chodzi*. H-47-7.

SPAC: *Kto śpi, nie grzeszy*. Przysłowie to jest częścią starego sofizmu, mającego postać "sylogizmu łańcuskowego, w którym z przesłanek pozornie prawdziwych wynika wniosek paradoksalny, a wskutek tego komiczny. Całość brzmi następująco: "Kto pije, ten śpi; kto śpi, ten nie grzeszy; kto nie grzeszy, święty jest. A zatem kto pije, święty jest"²⁸. Sofizmat ten, przechowany przez tradycję szkolną, pochodzi zapewne, jak twierdzi J. Krzyżanowski²⁹, jeszcze z czasów Średniowiecza. Adalberg i NKP powtarzają go za Łazarzem Baranowiczem (1670). U Gawińskiego przysłowie to wplecione jest w tekst jednego z utworów pozostających w rękopisie: *Kto śpi prawisz, niegrzeszy*. H-227v-34.

SWÓJ: W jednym z nagrobków Gawiński wykorzystał znane sobie przysłowie, pisząc: *Kto co woli niech pragnie; Jwe każdemu miło; Nie darmo powiadaią: by na poły zgniło*. SN-A4v-23. Przysłowie: *Każdemu swoje miło, chocia na poły zgniło* zamieścił też Rysiński w swym zbiorze (1618). Knapski (CnAd) ma podobne: *Każdemu się swoje podoba i Każdemu swoje napiękniefsze, namilfze. Swoje każdemu cudne się sda* cytując NKP jako przykład najwcześniejszego zapisu (1527 Murmeliusz).

SZCZĘSCIE: Klasyczne łacińskie przysłowie: *Fortunam suam quisque parat* jest pierwowzorem polskiego: *Każdy jest swego szczęścia kowalem*, cytowanego przez NKP z 1595 r. (Szczerbic). W NKP umieszczono także pod tym hasłem wyjątek z utworu Gawińskiego: *Kuznikiem bywa każdy szczęścia swego*. H-14v-14.

TOPIĆ: Przysłowie: *Utopiłby go w żyłce wody*, zamieścił w swym zbiorze Rysiński (1618), jak i Knapski: *Vtopiłby go w żyłce wody*. Było więc ono powszechnie znane w XVII w. Gawiński treść tego przysłowia wplotł w tekst *Fortuny: O kim myślisz, ten przygody żyć, w żyłce ztonąć wody*. F-P2-9.

WET: *Czy on im, czy mu oni wet za wet oddaia?* D-L2v-8 - pisał

²⁸ Krzyżanowski, *Mądrzej głowie...*, t. 3, s. 88-89.

²⁹ Ibid.

Gawiński w *Dworzankach* używając znanego do dziś wyrażenia: *wet za wet*. W NKP najwcześniejszy cytat pochodzi z końca XVI w. (ok. 1570, Fac.). Knapski w swym zbiorze przytacza to wyrażenie również.

WIANEK: Przysłowiowe porównanie: *jak wianki wił 'gładko, bez trudności'* stosowane było w XVI w. zarówno w poezji (Rej, 1545 - NKP³⁰), jak i w prozie³¹. Cytuje je też Knapiusz w *Adagiach*. U Gawińskiego występuje w *Fortunie*: *Nfzystkoć poydźie iák wił wianki, Złey nie uznajz nić odmiánki*. F-Sv-20. Przysłowie to, niegdyś pospolite, dziś uległo zapomnieniu.

WIEDZIEĆ: *Kto chce siła wiedzieć Nietrzeba, iako mówią temu Doma siedzieć*. H-158v-17 - zacytował Gawiński w *Helikonie*, jak widać, znane w owym czasie przysłowie. Wyraz hasłowy w NKP ilustruje kilka grup przykładów. Pierwszą z nich otwiera Słota: *Bo czego nie wie doma chowany, to mu powie jeidziały* (ok. 1440). Drugą grupę rozpoczyna powyższy przykład Jana z Wielomowic.

WIELE: *Gdzie ich wiele, bią śmieie*. H-213v-17 i *Kędy iest gęstwa Przybywa męstwa*. H-213v-18 - powiada Gawiński w *Helikonie*. NKP notuje tylko podobne w treści przysłowia z tego okresu: *Gdzie siła tam i moc*. 1618 Rysiński; *Siły słężzone mocniejsze*. 1632 CnAd; *Bić się dobrze w wielkiej kupie, a jeść w małej*. 1683 J. Sobieski.

WILK: *Leżąc wilk nie tyje* - powiada przysłowie zanotowane już przez Murmelliusza (1527). Powtarza je też Knapski. U Gawińskiego odnajdujemy je w formie: *Kámień leży: ále Wilk nie tyie leżący*. S-Bv-5. Przykład ten, wśród kilku innych, cytuje NKP.

WŁOS: Wyrażenie: *ani na włos 'ani trochę, nic'*, jak to wynika z tekstu Gawińskiego, w XVII w. było powszechnie znane: [Zotr] *Co Cnoty włosa niemiał (iák mowią) iednego Nieumarł swoją śmiercią*. H-182-3. NKP potwierdza obecność tego wyrażenia w tekście Potockiego (1670).

WÓZ: Popularne w XVII w. musiało być przysłowie: *Co z woza spadło, to przepadło*, cytowane przez NKP s.v. *Paść* z 1688 r. (Zawadzki). Popularność tę potwierdza Gawiński: *Iák mowią, co z wozu Spádło, y coś zgubił, to przepádło*. F-R-2.

ZAWICHOST: *Snac cię w náukách nie proście Wyzwaláno w Zawichoście*,

³⁰ Jak twierdzi J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie...*, t. 2, s. 316, było to jedno z ulubionych przysłów Reja.

³¹ Por. Brückner, op. cit., s. 293.

Ze chcesz w Rewerendzie chodzić, Coćby słaſzniey płoty grodzić, F-22v-21 - pisał Gawiński w *Fortunie*. Akademika z Zawichosta odnajdujemy też w *Moraliah* Potockiego (1696). Zawichost w przysłowiu tym pełnił rolę analogiczną do Akademii Smorgońskiej, o czym świadczy odsyłacz do takiego hasła w NKP.

ZEGAREK: Alegoryczny zwrot: zegarek [życia] docieka oznaczał zbliżenie się ku śmierci. NKP cytuje go z tekstu P. Skargi (1579) Gawiński użył go kilkakrotnie: *Zegarek twoy iuż docieka, Lecz kiedy ſię oddaſz Bogu, Wróciſz ſię od śmierci progu*. F-Yv-27; *I was wszyſtkich tą zegnám ostatnią Valetą, Iuż mi zegarek dociekił*. H-184-12.

ZŁO: Powtarzane do dziś przysłowie: siła złego dwóch na jednego zapisał w swym zbiorze Rysiński (1618). Ma je też Knapski w postaci: *Wiele złego dwa ná iédnego*. Gawiński wykorzystując znajomość tego przysłowia, cytował je w swych utworach podkreślając jednocześnie fakt jego powszechnego używania: *Siła złego Iak mówią, dwa na iédnego*. D-K3v-7; *Lecz na iédnego Dwai! Siła złego*. H-213v-20.

ZYSK: Przysłowie mówiące o pięknym zapachu zysku znane jest już w XVI w. o czym świadczy cytat z tekstu Modrzewskiego, zamieszczony w NKP: *Zysku z czego by kolwiek był, dobry zapach jest* (1577). Inną wersję tego przysłowia ilustrują *Moralia* Potockiego: *Wszelki zysk piqknie pachnie* (1696). Gawiński tę samą myśl wyraził jeszcze inaczej: *Słodki ieſt zápach zyſku z káżdey rzeczy*. D-F4v-24.

ŻART: 1. W każdym żarcie jest połowa prawdy, to przysłowie do dziś używane, znane było już w XVII w. W *Adagiach* Knapskiego nie ma ono jeszcze współczesnej postaci: *Zártem ſię prawdy nánowić. Zárt podczás zá prawdę ſtoi. Zart łáco ſię w prawdę obroci, ale u Gawińskiego czytamy już: Wiele moſzeſz rzeczy Doyść, to przysłowie máiący ná plecty. Ze czáſem y żart, choćiaýże niezawády Zetrze ſię z prawdą, y rzecze pułprawdy*. F-A-10; [...] *ácz czáſem nie záwdy Zárt tylko zártem; náidzie wniem połowę prawdy*. S-C-13. NKP na pierwszym miejscu cytuje drugi z wymienionych przykładów Jana z Wielomowic mylnie podając jako datę wydania 1650 r., ponieważ sielanka *Baby*, z której pochodzi ten fragment ukazała się w zbiorze wydanym w 1668 r. 2. *Nie trzeba tym żartować, co śmierdzi, co szkodzi i co boli* - pisał Rysiński w swych *Proverbiach* (1618). NKP uznaje to źródło za najstarsze. Wśród wielu cytatów ilustracją tego hasła jest rów-

niez następujacy fragment utworu Jana Gawirskiego: *A tez mowi
Zart ktory nieboli nie cuchnie* *Taki ma byc, choc slowem gdzie wolnieyszem
dmuchnie.* H-173-25.

ZONA: *Jako mowi smierc a zona* *Od Boga jest naznaczona.* F-Xv-8
- powiada Gawirski w *Fortunie*, przytaczajac przyslowie znane i
dzis. NKP cytuje nastepujace zrodla XVII-wieczne: zbior Rysin-
skiego (1618), z ktorego pochodzi najwcześniejszy zapis i *Arge-
nide* Potockiego (1674).

Wyzej zanalizowano ok. 90 przyslow, sentencji, przyslowio-
wych zwrotow, i podobnych zwiazkow frazeologicznych, ktore Jan Ga-
wirski wlaczyt w tekst swoich utworow poetyckich. Jest to li-
czba dosc pokazna, swiadcza o tym, iz jego poezja pozostawala
w zywej lacznosci z jezykiem mowionym, z frazeologia bédacá w po-
wszechnym obiegu. Zabieg taki wzbogacal i podkrešlal obrazowosc
stylu, a jednoczesnie informowal o upodobaniu poety do wyrazen
konkretnych i zarazem lapidarnych.

Na ogólná liczbę 87 haseł, 5 jest pochodzenia biblijnego, 11
ma swe zródło w klasycznej łacinie, dla 16 zaś genezy należałoby
upatrywać w rodzimej twórczości literackiej. Jednakże najciekaw-
szą dla nas grupę stanowić będą te przysłowia, których autorem
jest sam Gawirski. W grę wchodzi tu: *Jak fortuna minie, i przyjaciel
i sluga kazdy w strone kinie* oraz *Trafil sierp na swoje zniwo*, które,
jako jedyne, ilustrują wyraz hasłowy w NKP.

W kilku innych przypadkach pewność co do autorstwa Gawirskie-
go nie jest już taka stuprocentowa, ale przytaczanie przez NKP
cytatu z jego utworu na pierwszym miejscu pozwala do pewnego sto-
pnia podejrzewać go jeśli już nie o autorstwo, to o wprowadze-
nie do literatury przysłowia przekazywanego dotąd w niepisanej
formie. Są to następujące twory: *Cudze w cenie, swemi gardziemy cno-
tami; Kto ma w rodzie księdza, temu nie dokuczy nędza; Gdy nie może kto spo-
sobem innym mścić się nad większym, mści się nad niewinnym; Jako kto z kim,
wzajem mu tak będzie płacono; Biorą je [pożyczki] cało, cało nie oddają;
Za pracą wszelka szczęśliwość pochodzi i Kto świętych nie widział, niech
do Rzymu zajdzie.*

Niekiedy materiał zawarty w NKP pozwala przypuszczać, że Ga-
wirski był autorem nowego wariantu paremiograficznego jakiegos
przysłowia, jak na przykład w przypadku: *Nikt nie tyje z obietnice*

jako wariant: *Obietnica nie nakarmi (nie napoi) i Zdechłemu orłu i kobuz zaszkodzi*, jako odmiana: *Orła zmorzonego leda sowa gniece*.

Na zakończenie warto też wspomnieć o czymś, co w powyższym, usystematyzowanym przeglądzie przysłów w utworach Jana Gawińskiego nie od razu daje się zauważyć. Chodzi tu mianowicie o pewną skłonność poety do grupowania przysłów wiążących się z sobą tematycznie, co należy chyba uznać za świadomy zabieg stylistyczny. Potęgowany jest w ten sposób ostateczny efekt, jaki zamierzało się osiągnąć określoną treścią. Tak na przykład *sielanka Baby* kończy się następująco:

*Niechayze bies 'bieśa drze, ia tym zawięzuię,
Kto chce vżyć, rownego niech rowny poimie.*

(S-C-25-26)

Nagromadzenie przysłów w tym właśnie miejscu, które z natury rzeczy ma specjalną wagę, dowodzi, jakie znaczenie poeta im przypisywał. A oto inny fragment tej *sielanki*:

*W cudzym sadku kwiateczki, piękne kwitną roze,
W cudzey niwie kłos pełny, y obfit,sze zboże:
W mym ogrodzie perz tylko. V mnie pole płone,
Müşę wczude: Wszak mowią smáczniejszye krádzione.*

(S-B4v-21-24)

Z IV księgi *Dwórzanek*, pozostającej w rękopisie, pochodzi utwór zatytułowany *Na Thrasonta*, który Gawiński zaczyna tak:

*Męstwa nad słabem dokazować jnadnie
I tego zwalczyć ktory sam vpadnie
Nad Lwem niezywym, y Zaiąc przewodzi
Zdechłemu Orłu y Kobuz zaszkodzi.*

(H-230v-30-33)

Przysłowia o pracy stanowią jedną ze zwrotek *Pieśni IV z Helikonu*:

*Za Pracą wszelka szczęśliwość pochodzi
Ta Rodzicielka piękną Sławę rodzi
Praca na wszytek czas y wiek pozniejszy
Skarb naipewniejszy.*

(H-6v-7-9)

W rękopisie znajduje się też utwór, który od początku do końca, z tytułem włącznie, składa się z łańcucha przysłów. Oto on:

Gdzie ich wiele, białą śmieje

Kędy jest gęstwa

Przybywa męstwa,

Lecz na iednego

Dwai! siła złego.

I sam dwom zgoła,

Alcyd niezdoła.

(H-213v-17-23)

Gromadzenie przysłów w jednym miejscu nie jest jednakże pomysłem Jana z Wielomowic, bowiem praktykowane było już przez Reja³².

Występujące w poezjach Jana Gawińskiego przysłowia, sentencje, zwroty przysłowiowe itp. obrazują, z pewnego punktu widzenia, bogactwo frazeologii poety. Artykuł ten, będąc fragmentem pracy o języku Gawińskiego, uzupełnia materiał zawarty w NKP i tym samym poszerza dotychczasową wiedzę o XVII-wiecznej paremiografii.

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ

- D - *Dworzanki albo epigrammata poskie...* Drukowano w Kazimierzu przy Krakowie, Roku 1664.
- F - *Fortuna albo szczęście...* wierszem polerowniejszym z starego udarowana. W Krakowie, Roku Pańskiego 1690.
- H - *Helikon* (rkps z lat 1682-1683) - własność Biblioteki UW, sygn. 190.
- S - *Sielanki...* nowo napisane, b. m. 1668.
- SN - *Sielanka i różne nagrobki...*, Kraków 1650.
- T - *Treny żałobne na śmierć...* Stanisława Księskiego, Kraków 1650.

Instytut Filologii Polskiej
Zakład Współczesnego Języka Polskiego

³² K r z y ż a n o w s k i, Z problemów Rejowskich..., s. 286-287.

Sławomira Królikowska-Tomaszewska

PROVERBS, MAXIMS AND SIMILAR PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS
IN JAN GAWIŃSKI'S WORKS

This paper is a part of a monograph devoted to the language of poetry in Jan Gawiński (1624-1684). Over 90 proverbs, proverbial expressions and maxims found in J. Gawiński are discussed.

The paper establishes, first of all, the origin and the authorship of the phraseological expressions analysed here and their linguistic and stylistic functions. The comparison of the material discussed with *Nowa księga przysłów* ed. by J. Krzyżanowski, makes it possible to ascribe J. Gawiński an undeniable authorship of these two proverbs. The poet may be supposed to have created, in some cases, a new paremiographic variation of a proverb or he might have introduced to literature a proverb which, so far, has been exclusively used in oral communication.